

ЈЕЗИЧКЕ БЕЛЕШКЕ²

(с времена на време)

У раду се говори о неколико народних речи у дијалекатским речницима српског језика, указујући на њихово основно значење и асоцијативност.

Кључне речи: српски језик, робиња, обиђуша, мех, слачак, тужник, батрна, спуза, накатарити се, трс и трша, жељка.

У разговору у паузи током рада на (онда тако именованом) Српскохрватском дијалектолошком атласу проф. Мато Пижурица, Ровчанин, добрано урловљен у народна знања и умења, „убацио је” једну од својих, мени увек инспиративних досмислица да је врло занимљиво читати *тај* речник (а радило се о речнику једне наше националне мањине) као штиво, од речи до речи. Дотле нисам имао такве навике, али сам касније све чешће себе „хватао” како лако отворим неки словарь наших народних говора, а има их све више, и са разних страна, и како се све више задржавам на његовим странама. Прекидам кад ме нека реч дотакне и кад отпочну различите асоцијације, однекуд из сећања, знања или предзнања, и кад се почне да плете неко ткиво које треба записати. Тако су настале и ове белешке: постоји потицај, јави се размишљање, измеша се с домишљањем и записано више не личи ни на шта, али постане нешто – запис!, што ме не ретко, наново, узбуђује. Да се такве „муке” ослободим, више пута сам и објављивао своје записе.³

¹ nedb@ni.ac.rs

² Рад је настао у оквиру пројекта 178020 *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора*, који се реализује у Институту за српски језик САНУ, под руководством академика Слободана Реметића уз материјалну одршку Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије.

³ *Сусрет с речима* (потпис, узао, брце, мола); Помак, 19, Лесковац 2001; *Око извора* (Запис о речима: Стањинац и стањани, Ђоштица, Шестигабар, Кална), *Око извора* (зборник), Књажевац 2004, стр. 14–16; *Сусрети с речима* (питом, привитљив, биковит, ко(мо)њ, наконче), *Развитак* 217–218, Зајечар 2004, стр. 71–72; *Сусрети с речима* (груљке, преруч, распорњача); Помак, 17/18, Лесковац 2000; *Записи о речима* (чуркало, подвала, заглавка,

И ово неколико бележака што следи настало је на такав начин.

Немајући богзна шта занимљивије на располагању, ја их нудим читаоцима, уверен да се и њима нешто слично догађа, па се може десити да наставе моја размишљања и поправе оно што сам ја или само наслутио, или погрешно усмерио. Верујем у лични и друштвени контекст којим сваки читалац располаже, те да свака реч може бити нова веза са стварношћу – дојакшоњом и садашњом, доживљеном или замишљеном, намирујућом или побуђујућом, те да и овакви записи, као и речи људске уопште, са оним што значе и са оним што зраче, могу да трају у својој комуникативној функцији са културолошким значајем.

Робиња

Значење ове речи, на први поглед, тешко да ће збунити говорника српског језика, иако је и њен корен и њен облик врло велике старине.

Али, нас је збунило, опет на први поглед, оно што је записано у *Речнику тимочког говора* Љубише Рајковића. Тамо стоји: „**робиња** ж кукасто дрво којим се придржава бакрач на огњишту!” (РАЈКОВИЋ 2014: 490). Пошто знам шта је огњиште (једно такво сам у својој авлији затрпао земљом кад се стогодишња зградаца над њим срушила од сопствене историје), могу да замислим чељаде које над распаљеном ватром (јер у селу је работа на првом месту, па тек после храна и одмор, па док се јело спреми, очи изгоре!) држи на мотки бакрач у којем ври качамак. Није то ни без тежине, али је теже што се то мора померати тако да буде близу ватре, а да опет на загори оно што је у котлићу.

Уистину је све на огњишту за дивљење,⁴ али ако је већ требало неког назвати робињом, пре би то била жена која се уз огњиште пече док држи котао с качамаком који се над ватром кува.

Једнога ратног лета, за време жетве, гледао сам како деда Божидар на мотки држи изнад отворене ватре бакрач и кува млеко које је намузао ту, у стаду које је пландовало у шумарку поред жетвених њива. Било је подне,

задорица, услуга), Бдење, бр. 20, Књажевац – Сврљиг, стр. 134–139; *Сусрет с речима* (потпис, узао, брце, мола); Помак, 19, Лесковац 2001; *Записи о речима* (дим и дом, тишина и тајина, славу), Бдење, 18–19, Сврљиг–Књажевац 2009, стр. 187–189; *Ситни алати, помагала и опрема* (о речима за урутке); у: Бдење, 39, Сврљиг 2014, стр. 165–167.

⁴ Огњишта је сада мало у стварности, али га је доста у литератури, па и у политичкој фразеологији (као: „вековна огњишта”), али додали бисмо још једну ситницу. Кад је Севделин Андрејевић, аутор више радова из економске историје, писао о Белоињу селу сврљишком, родном месту др Вилотија Вукадиновића, који је некад, кратко, радио и на Групи са српски језик Филозофског факултета у Нишу, пронашао је допис, представку среском начелнику, да се једна сеоска задруга подели. Начелник је одобрио поделу, јер је „задруга толико нарасла [Благо њима!] да се више не могу сви око једног огња огрејати!”

било је жеге, деда Божидар био нам је смешан, раздрљених груди, знојав, гологлав (а вазда је носио шубару и кожув), како се измиче од ватре која га пече а котао мора да буде баш на пламену... Не знам шта смо ми јели, али његово млеко замирисало је надалеко. И не знам је ли наш смех био од радости, или, опрости боже, од зависти. Све је могуће.

Обиђуша

Негде се проба јела које се готови зове пробом, негде кушањем, а има крајева где се каже: „Обиђи и ово”, „Обиђи мало” и слично. И није то „скрени, заобиђи, прескочи, остави...” већ управо оно: пробај! или: кушај! Откуд ова реч, не знам, можда об-види (види како изгледа на со, на љутину, на киселину, није ли горко, је ли укусно – благо, слатко...), или, можда: *обједи* (али не: поједи!, већ само дотакни језиком да му осетиш оно што треба осетити док се јело спрема, или док се обед започиње).

Кад се неко, домаћи или придошлица нуди, или нутка јелом, а он се отима и одбија – од стида, можда, јер је на туђем терену, такође му се каже: „Обиђи макар мало”. И кад неко хоће да каже да се од нечега није најео, већ да је само пробао – каже: „Обиђо́мо ма́лко”. Један мој рођак имао је израз „Да дрпнемо мало”, а то је као: узети не много, и набрзину, просто – чалабрцнути!”

Али није о томе овде реч. Нешто је друго у питању.

Природно је да ће прво да проба, односно да обиђе јело онај ко га кува, а то је у кућној задрузи редуша, која је задужена за припрему хране укућанима. Е та редуша, по ономе што може „да обиђе” према сведочењу *Речника тимочког говора* Љубише Рајковића је *обиђуша*. Баш лепо. Не бих се закleo да се можда не би могло срести да то буде малко и прекорно кад се веже за неку жену која свашта жели да проба, да „у сваком јелу буде мирођија”, да пререди село тамо и отуда и чује што чује и пренесе оно што се догодило и оно што се само измислило..., али то нисам прочитао.

Мех и његови мешести облици

„Жена великог трбуха”, тако пише поред ове речи у *Речнику говора јужне Србије* др Момчила Златановића (ЗЛАТАНОВИЋ 2008: 223). Необично, загонетно, али ипак читљиво. Претпостављамо да се ово односи на трудницу, али можда и на жену великог стомака уопште. У Врању, исти аутор сведочи: „мев¹ м трбух” (ЗЛАТАНОВИЋ 2011: 274). У сврљишком крају *мешината* је носећа жена. У складу је са речју *мешина* уопште, будући да је стомак позната реч, али њена употреба је некако књишка, чува се за посету

лекару. Па и тамо се некад омакне: Боли ме *мешина*; Једé ме у *мешину*; Подула ми се *мешина*...

Не знамо да ли за мушку особу имамо *мевљу*, или *мевчу*, али смо чули за надимак *Мешко*, па мислимо да би то било очекивано (по принципу: штрoк-ла, штрoк-ља; жмукла, жмукља).

И *мев-ла* и *меш-ина* свакако су од *мех*.

А особе са великим стомаком су некако *мешесте*. Баш у пиротском крају трбушаст човек је *мешес*. Имамо и псовке: Мајку ти *мешесту*, и Мајку ти *голомéјаву* (ЈОВАНОВИЋ 2005: 199).

Све нам се чини да и оно тепање детету, нарочито ако је ситно а пуначко, па још пупаво: Моје *мече!* долази од *мешче*, а не од тамо неког медведића који, истини за вољу, као и наше *мечесто* чељаде, изгледа баш *мешесто!*

Слачак и тужник

Слободан Џунић, модерни прозаиста из подмиџорског села Темска, у књизи *Кусидол*, има и реченицу: „Да пустиш да ја тебе завртим! и да ти исцедим *тужник*” (ЏУНИЋ 1982: 122). Тај тужник, у неком тексту Љубише Рајковића, више не знам ком, налазимо као *слачак*. У његовом *Речнику* стоји кратко, учено објашњење „оргазам” (РАЈКОВИЋ 2014: 519).

У ствари, то је и назив за сперму која се из мушкарца излива у оргазму.

Није ми јасно да ли су ово народне речи, или креације ових аутора, али склон сам поверовати да су управо народне, из непресушног врела источносрбијанских говора. Тамо је слатко оно што долази кад се човеку стужни (тужно једење је оно отужно, од кога се човеку пије вода!), па имамо мотивацију за обе речи. Немамо је за реч *кљес*, која исто значи као ове прве, али се сматра опсценом. При њеном одгонетању можда треба имати у виду дијалекатску одлику настајања *кл < тл* (*кучина*, *недокљчко* „крупан, недотучен” лед, у ствари ледена прекрупа, као врста града, *пекља*, и сл.), док саму групу *тл* имамо у *тлсто*, што такође значи масно, отужно (о јелу), односно – тусто, масно (у изреци: тук на лук!).

Не би ме изненадило ни да су *тужник* и *слачак* измишљене за посебну прилику, јер сам видео да таквих речи има повише кад се хоће (у књижевном делу) опсцена (срамотна, стидна) реч заменити другом, која то није, па бива и сликовитија од оне – табуисане. У Будалиној играчки⁵ регистроване су следеће речи и изрази за тај тужнослатки плод ејакулације: *слатке салве*, *топли излив*, *уљаста млаз*, *ванумни млаз*, *излив балсама*, *балсамски млаз*, *балсамски слатки сок*, *растворени бисер*, *бисерни ток*, *жртва леваница*, *топла притока*, *миропомаз*, *она течност*, *течна сласт*, *смоласти цуретак* (БОГДАНОВИЋ 1999: 209). Један тужник више и један слачак мање – шта фали?!

⁵ Н. Богдановић: *Будалина играчка* (прилози српском еротском речнику), Ниш 1999, 2003.

Кад се батрна убадањи

Моја мајка једно крупно, незграпно женско чељаде звала је (али онако да ова не чује!) – *батрна*. Било нам је јасно на кога се то односи, и зато никад нисам помишљао шта ова реч значи.

Ипак, у свести ми се та реч увек везивала за једну другу, која значи да се таква (крупна незграпна батрна) укрути и стане украј игранке, или свагова и не помера се, не дајући од себе никаква расположења које би се претворило у неки покрет: да нешто ослушне, да неког послуша, да мрдне и помогне у чему. Једноставно – *убадањи се* и стоји, као да се гизди и поноси, помало охоло, али прилично глупо. Управо такву слику носим са наших сеоских игранака којих је бивало увек па и о задушницама.

И ту ми реч мајка није разјаснила. Истини за вољу, ја је никад нисам ништа ни питао. Једноставно, све што сам од ње чуо долазило је спонтано, кад се намести, кад исказано легне на видљиво и очигледно. Зато ми ту није било потребно никакво објашњење. Скоро да се ово може претворити у неко методолошко правило: ако је нешто природно, оно је ту органско, усаглашено, лепо и свако објашњење може му ту лепоту (ту хармонију?!) пореметити. Другачије речено: радити (и писати, дабоме, јер је то наш посао!) да све буде природно и да му нису потребна додатна елаборирања. А да је у овом случају другачије, да сам тражио разјашњење, бојим се да га не би било. Јер, батрна је батрна, а кад се нешто убадањи, то му је.

Али, кљуца нешто, и тражи да се испили (ако није мућак?!).

Данас ми се ове речи везују за бат (као батло, батурика, мотка...), или бадањ, односно велики трупцац, толико дебео да се од њега може направити корито за воденицу поточару, кроз које вода зајажена на ћерепу, кад се дигне устава, јурне на витло, па почне мељава.

Убадањена батрна кад се смести, почне да *буречи*, па ти се чини не да те људски погледа, него као да те погледом млатне, као маљем.

Батрна у Тимочкој крајини већ би могла бити и од влашког / румунског апелатива за старију жену, (негде и као придев *bătrn(ă)* „стара“ (ZAJEČARANOVIĆ 2003: 12), али то је у речницима, а моја мајка није читала речнике, била је неписмена, па ми је зато наша батрна остала некако изворнија, и симпатичнија. Имала је и лепо име. Тиославка – покојна, а на њу се све ово и односи, па нека јој и овде буде спомена, јер је била добра жена – прескромна.

У *Речнику тимочког говора* Љ. Рајковића стоји: „**батрна** ж старинско оро влашког порекла“ (РАЈКОВИЋ 2014: 26). Не знам како се ове две представе могу повезати, сем да се то оро игра некако укрућено, а да је она моја сељанка укрућена тако као да игра влашку батрну. А можда је то моја мајка, веселница, која је некад чула да постоји „оро батрна“, везала за нашу укрућену и убадањену земљакињу, јер ју је, ево и овде, споменула баш кад је о игранци реч. Док се не сазна више, биће ми довољно и ово.

А шта ако све ово значи: *убадањила се као да игра батрна?!* Може, и лепо би било, јасно, само што ја не знам како се батрна игра.

Кад се спуза накатари

Спуза, то су оне скитнице што се беспослени *сполузају* по сокацима. Тако би некако гласило објашњење ове речи у Алексиначком Поморављу, само с леве стране Мораве. А с десне, наспрам подручја где поред спузе постоји и *ајта*, такође за младеж, па и средовечне, који како се модерно каже „глуваре” по селу, постоји село Катун, негде на граници равне Мораве и источног побрђа.

Катун Александар Лома, објашњава у својој ученој књизи *Топони-мија Бањске хрисовуља* (ЛОМА 2013: 102–103). Једно тумачење је да је то „покретно станиште сточара”, а такође и она пастирска кућица (скло-ниште) које се „мешта” онако како се помера стадо с испаше на испашу, ко-траљајући се, дакле превозећи се, или на санкама, које се превлаче пратећи трљаке и остављајући трлишта.

Управо читајући та Ломина тумачења, сетио сам се, опет, и ко зна који пут!, своје мајке која је, гледајући на Врлу страну, преко које се из мога села одлазило „у свет”, некад говорила: „Накатарили се Горњокрајци и одоше на ва́шар!”

Сада се у мени повезују *катуни*, са *катунарима* – а то је појам некад за Цигане који иду из места у место и где застану образују *надалиште*, обично на чистини поред реке, али надомак селу, где ће старији да крпе и калајишу котлове, жене да обилазе село и врачају, а деца да играју и да се играју и по сунцу и по месечини.

А оно „накатарили се” значи натоварили се, опремили за пут, и у поворци одлазе уз Врлу страну, на вашар. Сада размишљам, да је тако могло да се каже само ако се људи крећу у групи, и ако су опремљени, натоварени. Појединац не би могао да се накатари. Нити је „накатарен” неко ко не носи ништа! А кретање један по један, или један за другим, условљено је у самим путем – уз Врлу страну, наспрам моје куће, ишла је стаза где је и морало да се иде у поворци.

Било је можда у мајчином гласу и неког лаког прекора, подсмеха због начина како неки усред пољских послова (претварајући бригу у весеље!) одлазе на вашар, али можда и мало зависти, јер „благо њима” они иду да се проведу, док неко мора да остане дома и да ради као и јуче, као и сутра. За њега нема реда да се некад макар и накатарен помери и накратко одвоји од стоке и од других послова.

Има тога још – није исто, али је слично. Она лепа животињка која се *катари* или *катери* по дрвећу, веверица, или: верверица, у неким селима се

зове никако друкчије него – *катерица*.

Знам да професор Ћирић (Љубисав) у Речнику Лужнице, који убрзано кува, већ има речи: *катери се, кантери се, кандери се* све, некако у значењу „пење се по дрвећу” (моја мајка рекла би: пењаштри се). То знам, али не знам шта све још нема у томе народу који као да ништа друго не ради него измишља речи које после ни учени не могу да одгонетну.

Најзад, у Рајковићевом *Речнику тимочког говора, катун* је „чергар, номад!” Значи човек, а не станиште. Катун је дакле – катунар, за што Рајковић има: катунарин РАЈКОВИЋ 2014: 215).

Све иде једно с другим, онако – цумле!

Аваз

Др Голуб Јашовић у раду *Лексика за именовање простора, мера и мерила у околини Приштине* записује: „аваз м раздаљина на којој могу да се дозову два човека. Тако се дел’ила утрина. Дeја за валове, деја за јaганце” (ЈАШОВИЋ 2011: 263). Аваз је, како се зна, персијска реч са значењем *глас*.

Ова Јашовићева белешка извукла ми је из сећања давно потиснуто сазнање да се и атар, нарочито део атара који се обрађује, одмеравао на сличан начин и био широк толико да се људи, с краја на крај атара, могу дозвати, у случају какве потребе (или опасности). Простор који је изван домашаја људскога гласа, представља другу целину, другу „државу” (посед фамилије, рода или породице).⁶ Ово сам понео из завичаја, а реч држава са значењем „државина”, оно што се поседује а тиче се простора, јавља се у документима из 19. века и за наш крај (сврљишка котлина).

Ја се сад не бих могао заклети кад сам то чуо, и од кога, али се својим танким сећањем придружујем овој Јашовићевој белешци, па ће можда неко бити срећније руке и нешто више сазнати о овој методолошкој солуцији народног искуства у самеравању простора и човека, или – о односу човека и простора, или: човека у простору.

Простор се, одавно се зна, мери временом, – знају то путници или они који резултат неког посла, процеса, мере временом потребним да се то обави (Далеко је сат хода; Велико је пола дана орања!), али ево, простор се мери и гласом.

Опет – људским.

И овде је човек и мерач, и мера.

⁶ „Нема сигнала” рекло би се данас, па „изостаје конекција”.

Трс и трша

Од глагола *трсити*, „чистити тле од коровског растиња и шипражја”, настаје назив за површине тим поступком приведене обради: *трс*, *трша*, *тршевина*. *Трша* и *тршевина* су именице са значењем радње где се такво чишћење изводи.

Аналогно је „чишћење земљиште од дрвећа, шуме”. То се онда именује глаголом *крчити*, а површине тако створене за обраду су *крчевине*. Дометнимо овде и сазнање да се корен дрвета, рачваст и снажан, који се том приликом извади зове *крља*.

У сврљишком крају апелатив *трс*, *трша*, *тршевина* често подлежу онимизацији, па се врло често јављају као микротопоними, будући да у сваком атару постоје обрадиве површине настале тршом.

У широј околини (јужније, према Власини), чести су топоними *Гаре*, *Гарине*, које чувају успомену на поступак да су крчевине и трше постајале спаљивањем растиња, од чега не би били далеко ни топоними *Палежи*.

Оно што нам је изнудило овај запис је чињеница да се у неким атарима (а систем именована тла организован је управо по атарима, као просторној целини која припада једној социјалној заједници, селу) јесте да се, као у Бучуму, јављају топоними и *Трша* и *Трс*. Разлози томе су да поред места која су отршена, где је обављена трша, и мочварни делови тла, па се по трсци која тамо расте именују као *Трс* (са упрошћавањем финалне групе *-ст*, што је одлика велике већине стрпских дијалеката, а источносрбијанских радикално). Дакле, у оваквим случајевима *трша* и *трс* у различити појмови и различите ознаке тих појмова, иако има атара где нема мочвара нити расте трска, па могу бити две речи за ознаку (ис)тршеног тла уопште.

Жељка

У југоисточној Србији се корњача зове жељка (мак. костенурка, буг. желка). Ово загонетно име може се довести у везу са пуж (и једно и друго пузи, или се креће полако „као да пузи”, и једно и друго има коштани оклоп, у Бучуму се тај оклоп пад је пуж у питању зове *пужевка*) и то преко: *пужељење/пужење* (пузање, пуже(љ)ење). Решење нуди стање у говору Лужнице, где је пуж – *пужељ*, мн. *пужеље* (у Бучуму: пужови), и Пироту: *пужаљћа/пужељћа* (ЖИВКОВИЋ 1987: 132); *пужељ* и *пужаљћа* (ЗЛАТКОВИЋ II 2014: 321), па би *пужељка* била блиска животиња, а да би се ипак разликовало једно од другог, онда имамо *пужељ* (< пуж) и *жељка* (< пуж/жељка).

Било би лепо кад би тако било, али то ни пуж ни жељка не знају. А ученим етимолозима сигурно не би било довољно да буде баш сигурно.

Цитирана литература

- БОГДАНОВИЋ, Недељко: *Будалина играчка* (прилози српском еротском речнику), Ниш, 2003.
- ЖИВКОВИЋ, Новица. *Речник пиротског говора*. Пирот: Музеј Понишавља, 1987.
- ЗАЈЕЋАРАНОВИЋ, Gligorije. *Rumunsko-srpski i srpsko rumunski rečnik*. Zaječar: Ariadnae filum, 3003.
- ЗЛАТАНОВИЋ, Момчило. *Речник говора јужне Србије*. Врање: Врањске, 2008.
- ЗЛАТАНОВИЋ, Момчило. *Речник говора југа Србије*. Врање: Аурора, 2011.
- ЗЛАТКОВИЋ, Драгољуб. *Речник пиротског говора*, II, Београд: Службени гласник, 2014.
- ЈОВАНОВИЋ, Борисав. *Пиротски еротски хумор*; Пирот 2005.
- ЛОМА, Александар. *Топонимија Бањске хрисовуље*. Београд; САНУ, Одбор за ономастику; Библиотека Ономастичких прилога, књ. 2, 2013.
- РАЈКОВИЋ, Љубиша. *Речник тимочког говора*. Неготин: Лексика, 2014.
- ЏУНИЋ, Слободан. *Кусидол*, Београд: „Вук Караџић”, 1983.
- ЈАШОВИЋ, Голуб. „Лексика за именовање простора, мера и мерила у околини Приштине”. *Октоих*, часопис Одјелења за српски језик и књижевност Матице српске – друштва чланова у Црној гори, 1–2 (2011): 257–271.

Nedeljko Bogdanović

LINGUISTIC NOTES

Based on the search of the Serbian dialectological dictionaries, the author of this paper analyzed words such as: *avaz*, *batrna*, *željka*, *meh*, as well as *mevla*, then *nakatariti se*, *robinja*, *obuđuša*, *slačak*, *trs*, *trša*, and *tužnik*. Starting from their puzzling forms and their special usage, the author of this paper indicated potential associative relations, as well as their potential etymology.

